

حسین کریم‌زاده^۱، عقیل خالقی^۲، محمد ولایی^{۳*}

^۱ استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

^۲ دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

^۳ دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

*e-mail: valaei1365@gmail.com

Social Pathology of Slum Settlements in Tabriz Megalopolis with an Emphasis on Empowerment Approach

چکیده

Abstract:

The present research studies the social problems and problems of marginalization of Tabriz city with the empowerment approach. It is a desirable and descriptive-analytical type in terms of its nature and method and the method is mixed (qualitative then quantitative). In order to achieve the desired result, qualitative data were first collected using participatory method techniques including observation, interview, group discussion, and field notes, the statistical community of which includes informed local people. In the second stage, the structural equation modeling was used to analyze the data of the researcher-made questionnaire from the statistical population (sample size using Cochran formula 383) using simple random sampling. The results show that most of the marginalized families do not have an official job for their livelihoods, and because these people are generally lacking in skills and expertise and investing in false and sometimes criminal practices such as sales, coupons, sales, drug trafficking And alcoholic beverages. The existence of specific subcultures has made it hard to attract urban cultures and make it difficult for cultural poverty to influence their implementation of various social programs, such as health and family planning, and so on. Of the tendency to addiction, poverty, unemployment, lack of proper program to fill leisure time, we can mention the economic and social inequalities and the availability of drugs. In completing the discussion, the results of structural equations show that "dropping out of education due to economic poverty", "low level of literacy" and "lack of cultural and recreational centers" are the most important socially harmful social consequences that have a significant relationship. The combination of these three causes has caused other serious harm, such as "addiction", "lack of formal job" and "false employment."

تحقیق حاضر به بررسی مسائل و آسیب‌های اجتماعی حاشیه‌نشینی شهر تبریز با رویکرد توانمندسازی پرداخته است. از لحاظ هدف کاربردی و به لحاظ ماهیت و روش از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و جهت جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی و تکنیک‌های روش مشارکتی شامل مشاهده، مصاحبه، بحث گروهی و غیره استفاده شده است. قلمرو مکانی تحقیق، مناطق حاشیه‌نشین کلانشهر تبریز (دوره ایچی، قربانی، سیلاب، حیدرآباد و پاتوق) است. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها و اطلاعات از مدل‌سازی معادلات ساختاری استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهد که اکثر خانواده‌های حاشیه‌نشینی شغل رسمی برای تأمین معاش خود ندارند و چون این افراد عموماً فاقد مهارت و تخصص و سرمایه‌گذاری می‌باشند به مشاغل کاذب و بعضاً مجرمانه مثل دست‌فروشی، کاپین‌فروشی، تکدی‌گری، خریدوفروش مواد مخدر و مشروبات الکلی روی می‌آورند. وجود خرده‌فرهنگ‌های خاص باعث شده جذب فرهنگ‌های شهری نشده و نیز فقر فرهنگی امکان نفوذ در آن‌ها را برای اجرای برنامه‌های مختلف اجتماعی، چون بهداشت و تنظیم خانواده و غیره مشکل می‌سازد. از عوامل گرایش به اعتیاد، فقر، بیکاری، فقدان برنامه صحیح جهت پر کردن اوقات فراغت، نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی و در دسترس بودن مواد مخدر را می‌توان نام برد. در تکمیل بحث، نتایج معادلات ساختاری نشان می‌دهد «ترک تحصیل به خاطر فقر اقتصادی»، «سطح سواد پایین» و «فقدان مراکز فرهنگی، تفریحی» مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی حاشیه‌نشینی بوده که دارای ارتباط معناداری هستند. ترکیب این سه عامل آسیب‌های جدی دیگری چون «اعتیاد»، «نبود شغل رسمی» و «اشتغال کاذب» را باعث شده است.

واژگان کلیدی: حاشیه‌نشینی، آسیب اجتماعی، توانمندسازی، روش آمیخته، تبریز.

Keywords: Marginalization, Social harm, Empowerment, Mixed method, Tabriz.

مقدمه

که دیر یا زود ساکنان آن سهم خود را از امکانات شهری طلب خواهند کرد، مشکلاتی را برای مدیریت شهری و به‌ویژه شهرداری‌ها ایجاد می‌کند. اختلال در شبکه آمدوشد شهری، افزایش بیماری‌ها، آلودگی محیط‌زیست شهری، افت ولتاژ برق، نارسایی در شبکه آب و فاضلاب و بسیاری مشکلات دیگر از جمله پیامدهای حاشیه‌نشینی بر پیکره شهری خواهند بود (عنابستانی، ۱۳۸۹: ۶۶).

در ایران، حاشیه‌نشینی از دهه ۳۰ شمسی و همزمان با آغاز مهاجرت روستاییان به شهرها آغاز شد و از دهه ۴۰ به بعد بر اثر اصلاحات ارضی و سیاستهای اقتصادی اجتماعی روند رو به رشدی را به خود گرفت که تا به امروز ادامه دارد (نظریان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۱۶). شهر تبریز نیز به‌عنوان یکی از کلان‌شهرهایی است که درگیر با مسئله حاشیه‌نشینی است و این فقط محدود به مناطق حاشیه‌نشین نمی‌شود بلکه کل شهر را متأثر ساخته است، به‌طوری‌که پیامد آن بروز انواع ناهنجاری‌ها در زمینه شهرنشینی است. اشتغال افراد حاشیه‌نشین در مشاغل غیررسمی و کاذب، وجود ساخت‌وسازهای غیرمجاز، عدم توانایی شهرداری‌ها برای ارائه خدمات مناسب در این مناطق، آلودگی محیط‌زیست، اثرات نامطلوب فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی این مناطق بر کل سیستم شهر، افزایش جرم و انحرافات در این مناطق، همه و همه از جمله آثار مخرب و مضر حاشیه‌نشینی، چه بر روی ساکنان آن مناطق و چه بر روی دیگر افراد ساکن در شهرهای بزرگ هستند (زنگی‌آبادی، ۱۳۹۱: ۶۸-۶۹)؛ همچنین شهر تبریز به‌عنوان مقصد مهاجرین در منطقه شمال غرب کشور مطرح بوده است و به دلیل عدم تطابق شرایط اجتماعی و اقتصادی جمعیت مهاجر با ساختار قیمت زمین و مسکن در داخل شهر تبریز، به اراضی اطراف شهر و اراضی مشکل‌دار به لحاظ طبیعی و توپوگرافی رانده می‌شوند (نعمت‌الهی، ۱۳۹۴: ۳۷). در این شهر، بافت حاشیه‌ای و سکونتگاه‌های غیررسمی در محلات حاشیه‌نشین شمال و جنوب شهر شکل گرفته است. مشخصه این بافت برپایی آن در

توسعه شهری سریع یکی از مهمترین مسائل اجتماعی کشورهای در حال توسعه بعد از جنگ جهانی دوم است. در حال حاضر ۸۰ درصد شهرهای بزرگ در کشورهای در حال توسعه قرار دارند و ۶۰ درصد ساکنین آنها حاشیه‌نشین هستند که این حاشیه‌ها شرایط فقر محیطی، ازدحام جمعیت و بهداشت ضعیف را نمایش می‌دهند (ملکی و حاتمی، ۱۳۹۴: ۱۴۲). حاشیه‌نشینی پدیده‌ای اجتماعی است و به‌عنوان معضل اجتماعی موردتوجه جامعه‌شناسان شهری و سایر علوم مربوط به شهرسازی قرار گرفته است. معضل حاشیه‌نشینی یا سکونت‌گاه‌های غیررسمی در بخش عظیمی از کشورهای جهان، به‌ویژه در کلان‌شهرهای قاره آسیا و آفریقا و آمریکای جنوبی، گریبان‌گیر مدیریت شهری است. آمارهای موجود حکایت از آن دارد که قریب ۲۰ تا ۳۰ درصد ساکنین کلان‌شهرها در سکونت‌گاه‌های ناهنجار زندگی کرده و دست‌به‌گریبان معضلات خاص محلات فوق می‌باشند (Kovandzic, 1998: 37). حاشیه‌نشینی در واقع حاصل اشتغال حاشیه‌مهاجرین است که به‌موجب آن هرگز دستمزد آن‌ها تکاپوی یک زندگی حداقل در درون شهر به آن‌ها را نمی‌دهد (اعتماد و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۱۲). تجمع مهاجران با فرهنگ‌های متعدد در چنین محیط‌های نامناسب همراه با معضلات ناشی از فقدان اشتغال به بزهکاری‌ها و ایجاد مناطق تبهکاری می‌شود (تودارو، ۱۳۶۷: ۲۹). قشریندی اجتماعی، بیشتر بر نابرابری‌ها تأکید دارد و هدف بسیاری از جغرافیدانان کشف نابرابری‌هایی است که در اثر توزیع نامناسب منابع و امکانات به وجود می‌آید و این امر همواره موردتوجه برنامه‌ریزان شهری بوده و نظریه‌پردازان برنامه‌ریزی شهری را به ارائه فرضیاتی پیرامون پیدایش نابرابری واداشته است (Arbakaf, 2008: 28) و (Hanik, 2007: 17). حاشیه‌نشینی همواره به‌صورت معضلی مطرح شده است که باید از آن رها شد (زیاری و رفیعی پور، ۱۳۹۶: ۱۹۹). ساخت‌وسازهای غیرمجاز و ایجاد مناطق مسکونی حاشیه‌نشین

بی‌ضابطه و سکونتگاه‌های در حال گذار (انتقالی) (Jenkins, 2001). حاشیه‌نشینی در متون تخصصی علوم مربوط به اجتماع و شهر، با عنوان‌های دیگری چون اسکان غیررسمی، اسکان خودرو، اسکان ناپه‌نچار یا نابسامان، اسکان عدوانی، آلونک و زاغه‌نشینی و اصطلاحاتی از این دست نیز خوانده شده است. پدیده اسکان غیررسمی معرف نوعی از سکونت در مکان‌های خاصی از شهر است که افراد ساکن در آن‌ها در شرایط متفاوت و پر مشکلی زندگی می‌کنند و حل مشکلاتشان نیازمند توجه و برنامه‌ریزی ویژه است (بوچانی، ۱۳۸۳: ۶۰).

حاشیه‌نشین را نیز چنین تعریف کرده‌اند: حاشیه‌نشین به مفهوم کلی به کسی گفته می‌شود که در شهر سکونت دارد ولی به علل گوناگون نتوانسته است جذب نظام اقتصادی و اجتماعی شهر شود و از خدمات شهری استفاده کند (عابدین درکوش، ۱۳۷۲: ۱۲۱)؛ حاشیه‌نشین به معنای اعم شامل تمام کسانی است که در محدوده اقتصادی اجتماعی شهر ساکن هستند، ولی جذب امکانات اقتصادی و اجتماعی شهر نشده‌اند، جاذبه‌ها و رفاه شهری این افراد را از زادگاه خویش کنده و به سوی قطب‌های صنعتی و بازارهای کار می‌کشاند و اکثراً مهاجرین روستایی هستند که به منظور گذراندن بهتر زندگی، راهی شهرها می‌شوند (پورآقایی، ۱۳۸۳: ۲۸). در کل باید گفت سکونتگاه غیررسمی جایی است که گروهی از واحدهای مسکن بر روی زمین‌هایی ساخته شده‌اند که اشغال‌کنندگان دعوی قانونی ندارند یا به عبارتی آن‌ها غیرقانونی آن را اشغال کرده‌اند (Clarke, 2008: 4). از نظر مرکز اسکان بشر سازمان ملل متحد همچون مسکنی است که با چهارچوب‌های قانونی و ضابطه‌ای مطابقت ندارد و در شهرها دایر می‌شود که می‌تواند در سطوح متعددی (-UN Habitat, 2003: 14). سکونتگاه‌های انسانی که هیچ سازشی با الزامات قانونی ندارد و بدون فرایندهای رسمی مالکیت قانونی، انتقال مالکیت، ضوابط ساخت و برنامه‌ریزی شهری ساخته شده است. فلابی و همکارانش در گزارش بهداشت کودکان در حاشیه شهرهای آسیایی و شرق Slum را ساختمانی استیجاری،

اراضی نامناسب با شیب‌های تند و توپوگرافی بسیار درهم است. بی‌نظمی کامل در شبکه ارتباطات، معابر تنگ، کوچکی فوق‌العاده قطعات و نبود کامل امکانات شهری و کاربری‌های غیرمسکونی از ویژگی‌های این بافت است. مناسب‌ترین شیب برای شهرسازی و توسعه مسکونی، شیب بین ۵ / ۰ تا ۶ درصد است. بر اساس نقشه‌های هوایی مقیاس ۲۰۰۰: ۱ شهر تبریز، سکونتگاه‌های غیررسمی مورد مطالعه، شیب بیش از ۰/۶ دارند و در بخش‌های شمالی‌تر شیب اراضی بیش از ۱۰٪ است و ساخت‌وسازهای مسکونی عمدتاً در دامنه ارتفاعات و تپه‌ها احداث شده‌اند (همان: ۴۵). بنابراین تحقیق حاضر، هدف از تحقیق حاضر، بررسی مسائل و آسیب‌های اجتماعی حاشیه‌نشینی در شهر تبریز با رویکرد توانمندسازی و در صدد رسیدن به جواب قانع‌کننده‌ای برای سوالات ذیل است: (۱) آیا مسائل و مشکلاتی که حاشیه‌نشینان با آن روبرو هستند می‌تواند سایر نقاط شهر و اداره آن را درگیر کند؟ (۲) حاشیه‌نشینی چه آسیب‌های اجتماعی را به شهر تحمیل نموده و از بین آسیب‌های اجتماعی، کدام مورد بیشترین نمود و بازتاب را از خود نشان می‌دهد؟

هیچ تعریف پذیرفته‌شده جهانی از سکونتگاه‌های غیر رسمی شهری وجود ندارد (Mwasulmbi, 2003: 14). ادبیات مربوط به سکونتگاه‌های شهری در کشورهای در حالی توسعه با پریشانی واژگانی و عدم توافقی بر چگونگی تعریف و مفهوم‌سازی بعضی از سکونتگاه‌ها همراه است. چه چیزی یک سکونتگاه غیررسمی را تشکیل می‌دهد؟ و چه چیزی معیاری برای تبیین کردن اشکال و مظاهر متفاوت این سکونتگاه‌ها است (Stadel, 1974; Purewal, 2000 Burgess, 1985 Potter,) (1985) در نتیجه تعدادی از واژگانی که برای شناسایی این سکونتگاه‌ها استفاده می‌شود عبارت‌اند از: حاشیه‌نشینی، زاغه، آلونک‌نشینی. از طرفی یک تعدادی صفت‌ها هم برای توضیح بیشتر این سکونتگاه‌ها استفاده می‌شود از قبیل حاشیه‌ای، خودرو، غیررسمی، بی‌برنامه، غیرقانونی، نامنظم، غیرمجاز،

حاشیه رانده شده و پاک‌سازی سکونتگاه‌های آن‌ها، محیطی توانمند ایجاد کنند، تحت شرایطی که مردم ساکن در محلات غیررسمی با استفاده از منابع تحت مالکیت خود و تولیداتشان بتوانند راه‌حل‌هایی محلی برای مشکلات مسکن و سرپناه خود پیدا کنند. نقش جدید بخش دولتی در توانمندسازی، علاوه بر نقش سنتی تأمین نیازها، حمایت و تسهیل در به فعل رساندن توان این اجتماعات است به‌نحوی که بتوان با حداقل تزریق منابع خارجی از توان درونی این اجتماعات نهایت استفاده را برد (پورمحمدی و جهان‌بین، ۱۳۸۸: ۳۸). به‌طورکلی، بافت‌ها و سکونتگاه‌های غیررسمی را می‌توان محدوده‌هایی فضایی دانست که از یک‌طرف جذب نظام اقتصادی-اجتماعی شهر مادر نشده‌اند و از طرفی دیگر مسائل و مشکلات کالبدی و ساختاری خاصی دارند که آن‌ها را از سایر بافت‌های شهری متمایز می‌کند. در فرایند تعیین و معرفی این سکونتگاه‌ها صرفاً شاخص‌های کالبدی موردتوجه نبوده و به‌شاخص‌های اقتصادی-اجتماعی، زیست‌محیطی و زیربنایی نیز توجه می‌شود (رحیمی و عزیزی، ۱۳۹۶: ۲۰۶).

در ایران به دنبال وقوع تحولات شهری و رشد سریع و ناهمگون شهرنشینی، پدیده سکونتگاه‌های غیررسمی ابتدا در تهران و سپس در سایر کلان‌شهرهای کشور شکل گرفت. در سال ۱۳۵۰ بنا بر درخواست سازمان برنامه‌بودجه، طرح وسیعی برای مطالعه و بررسی وضعیت سکونتگاه‌های غیررسمی در کشور، توسط مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران آغاز گردید. این طرح با مطالعه وضعیت سکونتگاه‌های غیررسمی تهران شروع و سپس سایر شهرهای بزرگ چون بندرعباس، همدان، کرمانشاه و اهواز را نیز شامل شد. از آن تاریخ به بعد تحقیق‌ها و پژوهش‌های بسیاری در مورد حاشیه‌نشینی شکل گرفته است. بنابراین، در جدول ۱ به برخی از مطالعات انجام شده از این زمینه اشاره شده است؛

کهنه، فرسوده و کلنگی تعریف کرده‌اند که گاهی اوقات به چندین خانواده اجاره داده می‌شود (Fly et al, 2005: 23).

راهبرد توانمندسازی جدیدترین و مناسب‌ترین راه‌حل در ساماندهی اسکان غیررسمی هست و به مصداق «ماهگیری و حتی توربافی به‌جای دادن ماهی به تهیدستان می‌باشد» (صرافی، ۱۳۸۲: ۲۷۱). راهبرد توانمندسازی بر بسیج تمامی امکانات بالقوه و منابع و تمامی عوامل برای ایجاد مسکن و بهبود در شرایط زندگی جوامع فقیر تأکید دارد و به مردم این فرصت را می‌دهد که شرایط خانه و محل زندگی خود را با توجه به اولویت‌ها و نیازهایشان بهبود بخشند. به‌طور خلاصه در روش توانمندسازی مرکز توجه، ساکنان شهر و مردم هستند و دولت متعهد می‌گردد تسهیلات لازم را برای آنان فراهم کند (هادیزاده، ۱۳۸۲، ۳۷). توانمندسازی در مفهوم عام خود سه جنبه کلی را در برمی‌گیرد. اول در چارچوب توانمندسازی بازار، دوم توانمندسازی سیاسی که از راه تمرکززدایی اداری-اجرایی، اصلاح نهادی و مدیریتی، به‌کارگیری سازمان‌هایی غیردولتی (NGOs) و سازمان‌های مبتنی بر جوامع محلی (CBOs) حاصل می‌شود. برگزیدن راهبردهای توانمندسازی بازار و اجتماع، در پی رفع موانع سیاسی و اجرایی است (Burgess & et al, 1997: 144). راهبرد توانمندسازی، بخشی از مباحث وسیع‌تر پیرامون حاکمیت (حکمرایی) خوب شهری (Urban Good Governance) است. سوم، توانمندسازی اجتماع محلی که از سوی دولت‌های محلی و ملی برای هماهنگی و تسهیل کوشش‌های سازمان‌های اجتماع محلی برای برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌های آن‌ها از راه‌های اصولی دنبال می‌شود (Burgess & et al, 1997: 151).

راهبرد توانمندسازی، روشی فرآیندی در مواجهه با پدیده سکونت غیررسمی، برای تحقق آرمان توسعه پایدار شهری است که پایانی ندارد و مستمر است. این راهبرد، نوعی نگرش به اسکان غیررسمی است که در آن دولت‌ها تلاش می‌کنند به‌جای برخوردهای خشونت‌آمیز و غیرانسانی با انسان‌های به

جدول ۱. برخی از مطالعات انجام شده در زمینه موضوع مورد بحث

محقق و سال	نتایج
زنگی‌آبادی و مبارکی (۱۳۹۱)	از دلایل بسیار مهم حاشیه‌نشینی در شهر تبریز می‌توان به بیکاری، درآمد کم، پایین بودن اجاره‌بهای مسکن و مهاجرت گسترده از محیط‌های شهری کوچک و روستاهای استان اشاره کرد که ناشی از عوامل اقتصادی (جاذبه‌های اقتصادی شهر تبریز و دافعه‌های اقتصادی شهرها و روستاهای اطراف) و دافعه‌های اجتماعی - فرهنگی در محل سکونت قبلی بوده است.
نعمت‌اللهی (۱۳۹۴)	استدلال می‌کند که ناپایداری حاصل از رشد شهری نامتعادل به شکل نابرابر فضایی - اجتماعی، فقر شهری، سکونت در اراضی پرخطر و موارد مشابه دیگر نمایان است.
روستایی و همکاران (۱۳۹۴)	نتیجه می‌گیرند پراکنش فقر اجتماعی به حاشیه شهر گرایش دارد. همچنین حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی در سایر نقاط جهان و کشورهای درحال توسعه چالشی بحث‌برانگیز محسوب می‌شود. از این رو ارائه پژوهش‌هایی را برای مقابله با مشکلات و ارائه راه‌حل‌هایی را برای بهبود وضعیت ساکنان این مناطق ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌سازد.
زولو و همکاران ^۱ (۲۰۱۱)	که افراد مناطق حاشیه‌نشین با وضعیت فقر و مهاجرت و به تعامل با مسائل مربوط به فقدان سلامتی زندگی می‌کنند. همچنین برخلاف عقاید و باورهای مردمی فهمیده شد که محله‌های فقیرنشین برخلاف مناطق مسکونی همگن به شدت پویا و ناهمگن هستند.
فلاکه و اسلیوزاس ^۲ (۲۰۱۱)	این تحقیق باعث درک بالا نسبت به رشد مناطق اسکان غیررسمی شد و به برنامه ریزان و سیاستمداران کمک کرد تا رشد مناطق اسکان غیررسمی را کنترل کنند.
چاترجه ^۳ (۲۰۱۰)	نتایج نشان می‌دهد که نوعی استراتژی مقابله با استرس در ساکنان حاشیه‌نشین تحت تأثیر فرآیندهای متغیر جهانی در کلان‌شهر وجود دارد
ملنی ^۴ (۲۰۱۴)	به بررسی محل‌گیری در سکونتگاه‌های غیررسمی شهری در مکزیک پرداخته که سکونتگاه‌های غیررسمی شهری، معمولاً توسط معیارهای خاصی مانند خود ساخت مسکن، خدمات زیر استاندارد و کم‌درآمد ساکنان تعریف شده است، اغلب دیده می‌شود به‌عنوان مسئله مشکل‌ساز به دلیل ارتباط با فقر، بی‌نظمی و به حاشیه راندن مطرح بوده است.
ماروا ^۵ (۲۰۱۵)	استدلال می‌کند که موضوع سکونتگاه‌های غیررسمی نشان‌دهنده یک چالش کلیدی نه تنها در مصر، بلکه در سراسر جهان است. با وجود تمام تلاش برای مهار رشد سکونتگاه‌های غیررسمی، آن‌ها به‌طور پیوسته در حال رشد هستند که روش پیشنهادشده برای آن توسعه مشارکتی است.
ادل ^۶ (۲۰۱۶)	اظهار می‌کند که مسکن ارزان و مقرون‌به‌صرفه به‌ندرت در رابطه با اسکان غیررسمی بحث شده است. اگرچه مسکن ارزان بسیاری از استراتژی‌های جدید را به‌منظور گیرنده مسکن و ارتقاء تکنیک‌های کم‌قیمت معرفی می‌کند.

مأخذ: پژوهشگران، ۱۳۹۷

۱. Zulu et al

۲. Flacke & Sliuzas

۳. Chatterjee

۴. Melanie

۵. Marwa

۶. Adel

با مطالعه و بررسی سوابق پژوهشی در زمینه حاشیه‌نشینی به این نتیجه می‌رسیم که در تحقیقات انجام‌شده به مسائلی همچون: بهداشت، فقر، ناپایداری توسعه، سطح‌بندی مناطق حاشیه‌نشین، مهاجرت، اشتغال، مدیریت کلان‌شهری، علل شکل‌گیری و ... پرداخته‌شده‌اند که در این بین در علل شکل‌گیری حاشیه‌نشینی به دو عامل «جاذبه و دافعه» تأکید داشته و در بعضی از تحقیقات به علل پیدایش بسنده شده است که هرکدام اغلب با روش‌های کمی و شناسایی همبستگی بین متغیرهای محدود شده است. بنابراین نقطه قوت تحقیق حاضر نسبت به تحقیقات پیشین بخش‌بندی تحقیق به دو قسمت: الف) مسائل و مشکلات (روش کیفی) و ب) آسیب‌های حاشیه‌نشینی (روش کمی) اقدام نموده است. بنابراین، مزیت تحقیق حاضر استفاده از روش تحقیق آمیخته (کیفی و کمی) است.

روش تحقیق

بنیان تحقیق حاضر از نظر فلسفی مبتنی بر رویکرد پراگماتیسم است و از حاضر از لحاظ هدف از جرگه تحقیقات کاربردی است و از لحاظ «ماهیت و روش» از نوع «توصیفی» است. جهت جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی (مصاحبه، مشاهده و پرسشنامه) استفاده شده است. قلمرو مکانی تحقیق، مناطق حاشیه‌نشین کلانشهر تبریز (دوره- ایچی، قربانی، سیلاب، حیدرآباد و پاتوق) است. که این مناطق طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ دارای ۳۰۹۵۸۱ نفر جمعیت بوده است که براساس فرمول کوکران ۳۸۳ نفر برای انجام تحقیق به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. انتخاب افراد در محلات به روش تصادفی ساده انجام شد و افرادی برای تحقیق برگزیده

شدند که بالای ۲۰ سال و از افراد مطلع محل بودند. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها و اطلاعات از روش ترکیبی/آمیخته استفاده شده است. این رویکرد نوعی روش تحقیق است که در آن دو رویکرد رقیب کمی و کیفی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند (مبینی دهکری، ۱۳۹۰: ۲۲۲). از میان روش‌های ترکیبی روش متوالی مناسب بود به طوری که، برای بررسی مسائل و مشکلات حاشیه‌نشینی، آسیب‌های اجتماعی و عوامل تأثیرگذار، شرایط مداخله‌گر و پیامدهای این تغییرات در محلات مورد بررسی در شهر تبریز و برای ایجاد درک عمیق‌تر نسبت به موضوع مورد بررسی، پی بردن به دیدگاه همه‌جانبه نسبت به موضوع و نیز برای برطرف نمودن ابهام بیان‌شده از روش نظریه بنیانی استفاده شده است. روش تئوری بنیانی با توجه به ویژگی‌هایی چون قابلیت نظری، ارتباط مداوم و فعال محقق با موضوع تحقیق و قابلیت اصلاح اهمیت زیادی برای تدوین چارچوب‌های نظری برای شناخت مسائل اجتماعی دارد (ازکیا و جارمی، ۱۳۹۰: ۱۷۰). داده‌های میدانی به کمک مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌دار یافته با افراد مطلع در محلات مورد بررسی در شهر تبریز به دست آمد و با انجام ۳۱ مصاحبه به اشباع نظری رسید. برای انتخاب افراد از روش کیفی هدفمند (گلوله برفی) استفاده شده است. تجزیه و تحلیل داده‌های در گراندد تئوری با روش استراوس و کوربین و هم زمان با جمع‌آوری داده صورت گرفته است. در این روش داده‌های کیفی در سه مرحله باز، مجوری و گزینشی مورد تحلیل قرار گرفت. همچنین برای سنجش میزان آسیب‌های حاشیه‌نشینی با تأکید بر آسیب‌های اجتماعی از روش کمی و از مدل‌سازی معادلات ساختاری استفاده شده است. در معادلات ساختاری متغیرهای پنهان و آشکار با استفاده از منابع در دسترس شناسایی شد (جدول ۲).

جدول ۲. متغیرهای پنهان و آشکار آسیب‌های حاشیه‌نشینی

متغیرهای پنهان	متغیرهای آشکار	کد	منابع
زیست‌محیطی	انباشت زباله‌ها و عدم جمع‌آوری به‌موقع آن‌ها	Envi1	شیخی (۱۳۸۰)؛ حبیبی (۱۳۸۰)؛ پیران (۱۳۸۰)؛ شکویی (۱۳۸۵)؛ صرافی (۱۳۸۱)؛ زنگی‌آبادی و همکاران (۱۳۹۱)؛ پورمحمدی و همکاران (۱۳۸۷)؛ خاکپور و همکاران (۱۳۹۰)؛ صابری فر (۱۳۸۸)؛ خوب‌آیند (۱۳۸۴)؛ نقدی و همکاران (۱۳۸۵)؛ زورمند (۱۳۸۷)؛ هادی‌زاده (۱۳۸۲)؛ دماری و همکاران (۱۳۹۳)؛ پورمحمدی و جهان‌بین (۱۳۸۸)؛ هزارجریبی و همکاران (۱۳۸۸)؛ نعمت‌اللهی (۱۳۹۴)؛ روستایی و همکاران (۱۳۹۴)؛
	عدم لوله‌کشی آب آشامیدنی سالم	Envi2	
	آلودگی هوا به دلیل زمین‌های بایر اطراف واحدهای مسکونی	Envi3	
اجتماعی	اعتیاد و توزیع مواد مخدر در این مناطق زیاد است	Soc1	همکاران (۱۳۸۸)؛ خوب‌آیند (۱۳۸۴)؛ نقدی و همکاران (۱۳۸۵)؛ زورمند (۱۳۸۷)؛ هادی‌زاده (۱۳۸۲)؛ دماری و همکاران (۱۳۹۳)؛ پورمحمدی و جهان‌بین (۱۳۸۸)؛ هزارجریبی و همکاران (۱۳۸۸)؛ نعمت‌اللهی (۱۳۹۴)؛ روستایی و همکاران (۱۳۹۴)؛
	افت تحصیلی و ترک تحصیل بین دانش‌آموزان به دلیل فقر اقتصادی و فرهنگی	Soc2	
	سطح سواد پایین	Soc3	
	اکثر ساکنان این مناطق در شغل‌های غیررسمی می‌باشند؛	Soc4	
	اعتیاد	Soc5	
	تنش‌های اجتماعی و نزاع‌های دسته‌جمعی	Soc6	
	اشتغال کاذب	Soc7	
	فقدان مراکز فرهنگی، تفریحی و ... در این مناطق	Soc8	
کالبدی	عدم استحکام بنا در برابر زلزله به دلیل استفاده از مصالح بی‌دوام و کم‌دوام؛	Skel1	همکاران (۱۳۸۸)؛ نعمت‌اللهی (۱۳۹۴)؛ روستایی و همکاران (۱۳۹۴)؛
	فرسودگی بافت پناها	Skel2	
	وضعیت نامناسب پوشش خیابان‌ها و معابر	Skel3	
	سیمای نامطلوب	Skel4	
اقتصادی	گسترش مشاغل کاذب در شهر	Eco1	Brinley (1966); Burgess & et al (1997); Gilmore(2007); Gerouf (1971); Adel (2016); Chatterjee (2009); Flacke (2011); Marwa (2015); Melanie (2014); UN- Habitat (2003)
	بیکاری پنهان و نیمه پنهان	Eco2	
	افزایش جمعیت غیرفعال نیروی کار به علت بالا رفتن میزان تقاضا؛	Eco3	
	افزایش هزینه ارائه خدمات و تأسیس نیازهای شهری	Eco4	

مأخذ: یافته‌های حاصل از مبانی نظری

قابل قبولی برخوردار نبوده و در اراضی نامناسب شهری استقرار یافته‌اند، محلات دره اینی، قربانی، سیلاب، داداش آباد، حیدرآباد در شمال شهر تبریز و محله یانوق (انتهای خیابان مارالان تا طالقانی) در جنوب، جزء مناطق عمده اسکان غیررسمی شهر تلقی خواهند شد (پورمحمدی و همکاران، ۱۳۸۸).

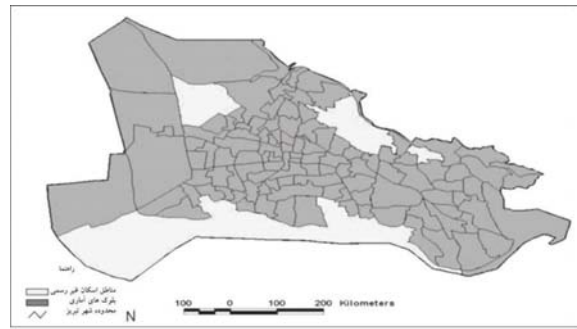
شهر تبریز طی قرون متمادی از مراکز مهم مبادله و صنعت و بازرگانی و یکی از کانون‌های شهری بااهمیت بوده است در شهر تبریز اگرچه آمار دقیقی از تعداد حاشیه‌نشینان موجود نیست. بر اساس آخرین اعلام نظرها از سوی مسئولان شهری تبریز، جمعیت حاشیه‌نشین این شهر به مرز ۴۰۰۰۰۰ نفر رسیده است که در حدود یک‌سوم جمعیت شهر را شامل می‌شود و این میزان با لحاظ کردن بعد متوسط ۵/۸ نفر به ازای هر خانوار، تعداد تقریبی ۷۰ هزار خانوار را نشان می‌دهد. اگر مناطق اسکان غیررسمی را به تعریف «چارلز آبرامز» کارشناس معروف مسکن، به مناطقی محدود بکنیم که از نظر زیرساخت‌ها و تسهیلات شهری و کیفیت واحدهای مسکونی، از استانداردهای

عوامل علی پدیده حاشیه‌نشینی، شرایط علی پس از اشباع به صورت جدول ۳ جمع‌آوری شده است:

جدول ۳. عوامل علی بروز در حاشیه‌نشینی در محلات شهر تبریز

شرایط علی	توضیحات
رشد جمعیت	مقوله افزایش جمعیت همگام با فقر اقتصادی و نبودن شغل به صورت خواسته یا ناخواسته مردم را جهت زندگی در مناطق حاشیه‌نشین به دلیل قیمت کم زمین سوق می‌دهد که در این بین خود مناطق حاشیه‌نشین دارای بعد خانوار، تراکم و درصد رشد بالایی نسبت به سایر مناطق شهری بوده و افراد زیادی متشکل از پدر، مادر، فرزندان و گاه بستگان نزدیک، در فضای محدود و زیر یک سقف زندگی می‌کنند.
ضعف مدیریت شهری و منطقه‌ای	اگر شهرها به صورت مناسب، منطقه‌بندی و توسعه نیابند، زمینه برای ساخت‌وساز غیرمجاز فراهم شده و محلات زاغه‌نشین پدید خواهد آمد و اگر زمین‌های مناسب برای خانه‌سازی به کاربری صنایع و یا دیگر موارد کاربری اختصاص یابد، ممکن است محلات فقیرنشین شکل بگیرند.
زلزله	دافعه مبدأ مثل قهر طبیعت مانند زلزله، بی‌چیزی، نداشتن زمین موجب گریز ساکنان آن از زادگاه خویش و سرازیر شدن آن‌ها به سوی شهرها شده و سپس هزینه بالای زندگی شهری موجب پدید آمدن کانون‌های حاشیه‌نشینی می‌گردد.
ضعف در توانمندسازی افراد حاشیه‌نشین	مناطق حاشیه‌نشین با وجود داشتن ویژگی‌های منحصربه‌فرد، در برخی خصوصیات از جمله فقر، رفتارهای پرخطر و آسیب‌های اجتماعی گسترده، وضعیت مشابهی دارند؛ بر این اساس و برای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در مناطق حاشیه‌نشین باید به توانمندسازی شهروندان این مناطق از جهات مختلف از جمله فراهم کردن شرایط کار و آموزش مهارت‌های زندگی با کمک سازمان‌های مردم‌نهاد اقدام شود.
قیمت زیاد زمین و مسکن	عامل دیگر قطعه‌بندی زمین‌ها است که موجب افزایش قیمت زمین شده و امکان خرید زمین توسط افراد کم‌درآمد و کم‌بضاعت گرفته می‌شود و ناچار به مناطق حاشیه‌نشین پناه می‌برند.
توجه ناکافی به اقشار کم‌درآمد	در شکل‌گیری مناطق حاشیه‌نشینی، حداقل در گسترش آن نقش و تأثیر خط‌مشی‌ها و عملکرد دستگاه‌های مسئول دولتی و عمومی را نباید نادیده گرفت.
شرایط سخت اخذ وام بانکی	که به بحث مدیریت شهری و محرومیت‌های ناشی از اخذ خدمات دولتی برمی‌گردد.
انواع مهاجرت	مهاجرت، از عوامل مؤثر در شکل‌گیری حاشیه‌نشینی است. مهاجرت اعم از مهاجرت افراد از روستاها و شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ و نیز مهاجرت افراد از هسته داخلی شهر به حواشی آن است.

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۶

شکل ۱. نقشه محلات اسکان غیررسمی شهر تبریز

یافته‌های تحقیق

اول، مسائل و مشکلات حاشیه‌نشینی

برای بررسی مسائل و مشکلات حاشیه‌نشینی، آسیب‌های اجتماعی و عوامل تأثیرگذار، شرایط مداخله‌گر و پیامدهای این تغییرات در محلات مورد بررسی در شهر تبریز و برای ایجاد درک عمیق‌تر نسبت به موضوع مورد بررسی، پی بردن به دیدگاه همه‌جانبه نسبت به موضوع و نیز برای برطرف نمودن ابهام بیان‌شده از روش نظریه‌بنیانی استفاده شده است (شکل ۲).

شکل ۲. مدل پارادایمی پدیده مسائل و مشکلات حاشیه‌نشینی،

(مأخذ: یافته‌های تحقیق)

دوم، شرایط علی مربوط به مسائل و مشکلات حاشیه‌نشینی

بر هسته اصلی شهر

در این قسمت از تحقیق به بررسی شرایط علی مربوط به مسائل و مشکلات و زمینه‌های حاشیه‌نشینی بر هسته اصلی شهر از روش نظریه‌بنیانی استفاده شده است. از دید مصاحبه‌شوندگان،

سوم، زمینه آسیب اجتماعی حاشیه‌نشینی

زمینه مورد بحث زمینه‌ای که در آن حاشیه‌نشینی مرکز اصلی شهر را نیز با آسیب‌های خود درگیر می‌کند.

چهارم، پدیده ناشی از شرایط علی

به دلیل وجود عوامل مانند رشد جمعیت؛ ضعف مدیریت شهری و منطقه‌ای؛ زلزله؛ ضعف در توانمندسازی افراد حاشیه‌نشین؛ قیمت زیاد زمین و مسکن؛ توجه ناکافی به اقشار کم‌درآمد؛ شرایط سخت اخذ وام بانکی و انواع مهاجرت، شهر با رویدادی به نام حاشیه‌نشینی مطرح شده است که این عوامل دست در دست هم شرایط حاشیه‌نشینی را به وجود آورده و بالطبع آسیب‌های اجتماعی مختلف از دل این جامعه بیرون می‌زند. این آسیب‌های اجتماعی در راستای درگیر کردن خود جامعه حاشیه‌نشین، با آسیب‌های مختلف اجتماعی، هسته اصلی و مرکز شهر را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد که در این تحقیق از آن به عنوان «پدیده آسیب‌های اجتماعی حاشیه‌نشینی بر هسته اصلی شهر» نام‌برده می‌شود.

پنجم، شرایط مداخله‌گر مؤثر بر راهبردها

متغیرهایی که به‌عنوان موانع مداخله‌گر در آسیب‌های اجتماعی مناطق حاشیه‌نشین به سطح شهر محسوب می‌شوند به «تحصیلات»، «وضعیت تأهل» و «سطح درآمد» می‌توان اشاره کرد. میزان تحصیلات یک فرد حاشیه‌نشین به‌عنوان شرایط علی قطعی در میزان آسیب‌رسانی اجتماعی وی در شهر مطرح نبوده ولی به‌عنوان عوامل مداخله‌گری هستند که آسیب‌های اجتماعی آن را می‌تواند محدود نماید. علت و دلیل برای این نوشته آن است که همه افراد چه تحصیل کرده و چه کم‌سواد یا بی‌سواد، وقتی در منطقه حاشیه‌ای زندگی می‌کنند، افراد با پایگاه اجتماعی بالا و پایگاه پایین اجتماعی هر دو به یک اندازه از آسیب اجتماعی رنج می‌برند. وضعیت تأهل یک شخص نیز از دیگر شرایط مداخله‌گر است. وقتی یک عامل فردی و

خانوادگی، یا فرهنگی و اقتصادی به‌عنوان مانعی سر راه مطرح می‌شود دیگر متأهل بودن و یا مجرد بودن شخص به‌عنوان عاملی قطعی مطرح نیست. سطح درآمد نیز عامل قطعی نبوده ولی عاملی مداخله‌گر است.

ذ) راهبردها

راهبردهای که برای حل مشکلات حاشیه‌نشینی در محدوده مورد مطالعه شناسایی شده است عبارتند از: ۱) رویکرد سلبی (کنترلی)؛ ۲) رویکرد ایجابی یا توسعه متوازن؛ ۳) ایجاد زمینه لازم در جهت دسترسی به خدمات فرهنگی و اجتماعی حاشیه‌نشینان؛ ۴) اشتغال آفرینی؛ ۵) توانمندسازی (مانند فراهم کردن کارگاه‌های مهارت زندگی)؛ ۶) تأمین فضای رسمی قابل زندگی برای اقشار حاشیه‌نشین؛ ۷) حق اقامت و امنیت در سکونت به همراه مسئولیت‌پذیری مدنی؛ و ۸) تقویت بنیان‌های اقتصادی- اجتماعی خانواده با تأکید بر مسکن و اشتغال (شکل ۳).

شکل ۳. راهبردهای حل مشکلات حاشیه‌نشینی در محدوده مورد مطالعه

رویکرد اول سلبی (کنترلی) و مبارزه‌ای است که البته این رویکرد با انتقادات فراوانی که ناشی از ذهنیت غلط نسبت به توسعه شهرهاست، روبه‌رو شده زیرا گفته می‌شود در زمانی که گسترش محدوده شهرها کنترل می‌شده، این مناطق شکل یافته است. دیدگاه دوم ایجابی یا همان توسعه متوازن است، یعنی هم‌زمان با کنترل عدم گسترش مناطق حاشیه‌ای و اینکه

اسکان این افراد نه تنها ضرورتی برآمده از ارزش‌های اعتقادی و انسانی است بلکه سازگار با منافع اجتماعی و توسعه ملی است. اقدام یک‌سویه اداره ثبت و صدور سند مالکیت برای متصرفان، بدون توجه به ابعاد دیگر و نظر سایر سازمان‌ها موجب رسمیت بخشیدن به اقدامات متصرفان می‌شود. عدم ارائه خدمات توسط شهرداری و درعین حال ارائه خدمات توسط ادارات دیگر از قبیل اداره برق و ... موجب نابسامانی، توسعه نامتوازن و ناهماهنگی مدیریتی در این مناطق می‌شود که خود مشکلات تصمیم‌گیری بعدی و سردرگمی تصمیم‌گیران و سیاست‌گذاران را به دنبال خواهد داشت.

نشم، پیامدها

بکارگیری هر یک از راهبردها، پیامدهایی دارد، به‌طورکلی پیامدهای که در راستای بروز پدیده حاشیه‌نشینی در محدوده مورد مطالعه ظهور می‌کنند، در ۴ گروه به شکل ۴ جمع‌بندی می‌شوند:

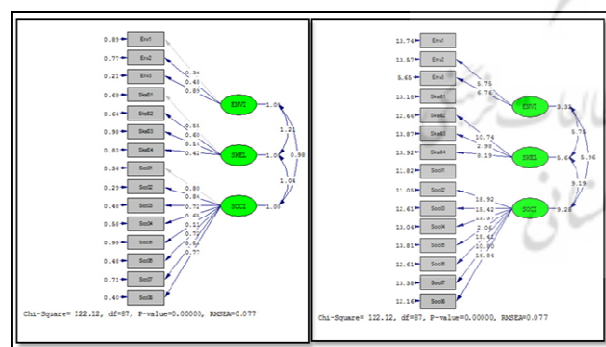
شکل ۴. پیامدهای حاشیه‌نشینی در شهر تبریز

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، اکثر خانواده‌های حاشیه‌نشینی شغل رسمی برای تأمین معاش خود ندارند و چون این افراد عموماً فاقد مهارت و تخصص و سرمایه‌گذاری می‌باشند به مشاغل کاذب و بعضاً مجرمانه مثل دست‌فروشی، کوپن‌فروشی، تکدی‌گری، زباله‌دزدی، خرید و فروش مواد مخدر و مشروبات الکلی روی می‌آورند. برحسب آمارهای موجود درصد زیادی از افراد این مناطق فاقد شغل می‌باشند. در مناطق حاشیه‌نشین، خرده‌فرهنگ‌های خاص مناطق کوچک هر یک از خانوارها که قبلاً ساکن آن بودند، مشاهده می‌شود. این

بافت‌های جدید شکل‌نگیرد، امکانات شهر به آنجا سوق داده شود تا دچار آسیب‌های دیگر نشویم. تجربه نشان داده که اگر مدیریت شهری به مناطق حاشیه‌ای و آسیب‌خیز کم‌توجهی کند، باعث گسترش جرم، فساد، اعتیاد، نزاع و درگیری، سرقت، کارتن‌خوابی و آسیب‌های دیگری می‌شود. حاشیه‌نشینی، مقوله‌ای چندوجهی و محرومیتی متأثر از فقر و بیکاری در جامعه است که می‌تواند زمینه‌ساز آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی باشد. می‌توان گفت نسبت معنی‌داری بین حاشیه‌نشینی سکونتگاه‌های غیررسمی با جرم و آسیب‌های اجتماعی وجود داشته و مناطق حاشیه‌نشین از منابع اصلی جرم و بزهکاری بشمار می‌آید. با توجه به مبانی نظری حاصل، مناطق حاشیه‌نشین به دلیل شرایط محیطی و وجود عناصر نامساعد و همچنین به دلیل بافت ناهمگون اجتماعی و فرهنگی از جرم‌خیزترین مناطق شهری محسوب می‌شود؛ بر این اساس و برای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در مناطق حاشیه‌نشین باید به توانمندسازی شهروندان اقدام شود. داشتن شغل مناسب و شرافتمند و باثبات، از آرزوهای مردم حاشیه‌نشین است زیرا با توجه به رشد بی‌رویه و غیرمنطقی بخش خدمات مشاغل کم‌درآمد و بی‌ثباتی همچون کارگری در بخش ساختمان، دوره‌گردی، تکدی‌گری و ... را می‌توان نام برد. موارد یادشده عمده‌ترین مشکلات پیش روی ساکنان این مناطق است که اشتغال‌آفرینی راه نجات آن‌ها از این معضل اجتماعی خواهد بود. در بعد مسکن به‌طور خلاصه داشتن سرپناه و مسکن ارزان‌قیمت و مقاوم و با مساحت مناسب به نسبت جمعیت هر خانواده و با محیط مناسب، معمولاً مدیریت شهری دولت‌های جهان سوم توانایی برآورده کردن این نیازها را ندارند که مسئله مالکیت زمین و مسکن، عدم احراز مالکیت، تصرف زمین و عدم هماهنگی سازمان‌ها موجب مشکلات حقوقی شده است. سکونتگاه‌های غیررسمی با جمعیتی ناهمگون و شکل‌گیری جزیره‌های فقر در درون و حاشیه شهرها، پذیرای ناهنجاری‌ها و برانگیزاننده آسیب‌های اجتماعی هستند. بدین ترتیب پرداختن به مسئله

قبلی، مدل مفهومی ترسیم شده است که مدل اصلاح شده آن در ادامه آورده شده است (شکل ۵).

از آنجا که متغیرهای نهفته فاقد مقیاس اندازه‌گیری هستند، بنابراین واحد اندازه‌گیری این متغیرها باید بر اساس مقیاس یکی از متغیرهای آشکار مربوط به خود تعریف شوند. برای این کار بار عاملی اولین متغیر آشکار مربوط به هر متغیر پنهان مقیاس دار شده و جهت قابل‌شناسایی بودن در لیزرل، با عدد ۱ تثبیت شدند. همان‌طوری که قبلاً نیز بیان گردید مدل‌های معادلات ساختاری دارای دو بخش مدل اندازه‌گیری و مدل ساختاری است. در بخش اندازه‌گیری مدل، در واقع دو مدل عاملی تأییدی وجود دارد که دارای متغیرهای نهفته بیرونی و نهفته درونی است که به‌وسیله یک مدل ساختاری به هم وصل شده‌اند با توجه به خروجی نرم‌افزار لیزرل و قابل‌قبول نبودن آماره تی متغیر نهفته «اقتصادی»، در اصلاح و پیرایش مدل از روند تحلیل حذف شد و نتایج مدل از روی مدل اصلاح‌شده انجام گرفت که به‌صورت شکل ۵ جهت تجزیه و تحلیل و آزمون نیکویی برازش نشان داده می‌شود.

شکل ۵. مدل استاندارد شده و مقادیر آماره تی بارهای عاملی

مدل استاندارد شده و مقادیر آماره تی در شکل ۸ نشان داده شده است. در این دیاگرام مقدار بارهای عاملی هر یک از متغیرهای آشکار و ارتباط درونی بین متغیرهای آشکار و ارتباط بیرونی هر کدام از متغیرهای پنهان به نمایش گذاشته می‌شود که تفسیر آن در ادامه برازش کلی مدل بیان خواهد شد. همچنان که

فرهنگ‌ها بسیار دیر جذب فرهنگ‌های شهری می‌شوند و این امر و نیز فقر فرهنگی افراد از نظر فرهنگی و اجتماعی امکان نفوذ در آن‌ها را برای اجرای برنامه‌های مختلف اجتماعی، چون بهداشت و تنظیم خانواده و غیره مشکل می‌سازد. از عوامل گرایش به اعتیاد، فقر، بیکاری، فقدان برنامه صحیح جهت پر کردن اوقات فراغت، نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی و در دسترس بودن مواد مخدر را می‌توان نام برد. معمولاً در مناطق حاشیه‌نشین بسیاری از این عوامل، قابل‌رؤیت است و بدان جهت اعتیاد به مواد مخدر در بین جوانان این مناطق و همچنین خرید و فروش مواد افیونی روزبه‌روز افزایش می‌یابد.

آنچه از بحث تئوری بنیادی در مورد مسائل و مشکلات حاشیه‌نشینی برداشت می‌شود این است که در کل معضل حاشیه‌نشینی آنچه برای خود حاشیه‌نشینان چه از لحاظ اجتماعی، چه از لحاظ اقتصادی و کالبدی و زیست‌محیطی مشکل ایجاد نموده است سایر مناطق شهری را نیز درگیر نموده است؛ که با ادغام این مسائل و آسیب‌های حاصل از بحث تئوری بنیادی با مؤلفه‌های استخراج‌شده از بحث نظری در بخش بعدی با استفاده از مدل معادلات ساختاری به تحلیل ساختاری آسیب‌های اجتماعی و جمع‌بندی بحث می‌پردازیم.

هفتم، آسیب‌های حاشیه‌نشینی با تأکید بر آسیب‌های اجتماعی

برای اعتبارسنجی از طریق مدل معادلات ساختاری، در محیط نرم‌افزار لیزرل به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شد. بنابراین نتایج آزمون قابلیت اطمینان (پایایی) توسط نرم‌افزار آماری SPSS نشان دهنده سطح اطمینان ۰/۸۸۸ است که نشان از پایایی مطلوب پرسشنامه است. اولین مرحله در کار معادلات ساختاری ترسیم مدل مفهومی است تا به کمک آن بتوان به بررسی رابطه بین متغیرهای آشکار، تحلیل مسیر و برآورد مقادیر آماره تی اقدام نمود. پس در این مرحله همانند بخش

پذیرش مطلوبیت مدل به خروجی fit نرم‌افزار مراجعه می‌کنیم که با قابل قبول بودن آماره‌های تعریف‌شده به مطلوبیت و قابل‌تعمیم بودن مدل پی برده و بنابراین خروجی مدل متنی نیز نشان از نیکویی برازش مدل پس از اصلاح و پیرایش است. برای ارزیابی برازش مدل در این تحقیق، برنامه LISREEL، شاخص‌های برازش را محاسبه نموده است که در جدول ۴ به آن‌ها پرداخته می‌شود:

از دیاگرام مشخص است معیار برای تعیین برازش کل مدل، ریشه میانگین توان دوم خطای تقریب است که تحت عنوان (RMSEA) در فایل برونداد ظاهر می‌شود. زمانی که مقدار این آماره بین ۰/۰۵ تا ۰/۰۸ باشد برازش قبول خواهد بود که ۰/۰۷ در این برونداد نشان‌دهنده برازش قابل قبول این مدل پس از اصلاح است. میزان کای اسکوئر نیز نسبت به درجه آزادی در حد مطلوب قرار دارد که در جدول برازش مدل به تفصیل به آن پرداخته می‌شود. همچنان که از دیاگرام ۵ مشهود است بیشترین آماره تی مربوط به متغیر پنهان اجتماعی است؛ پس بنابراین با

جدول ۴. شاخص‌های نیکویی برازش مدل - خروجی SIMPLIS.

ردیف	شاخص‌ها	وضعیت مدل	مقادیر استاندارد	قضاوت
۱	آماره کای اسکوئر	Chi-square	۱۲۲/۱۲	برازش قابل قبول
۲	ریشه میانگین توان دوم خطای تقریب	(RMSE A)	۰/۰۷۷	نیکویی و قابل قبول بودن برازش
۳	ریشه میانگین مجذور باقی مانده	(RMR)	۰/۰۳۴	برازش بسیار خوب مدل
۴	شاخص برازندگی	(GFI)	۰/۹۳	امیدوارکننده
۵	شاخص هنجار شده برازندگی	(AGFI)	۰/۸۹	برازش قابل قبول
۶	شاخص برازش غیر نرم	(NNFI)	۰/۹۱	برازش قابل قبول
۷	شاخص برازش مقایسه‌ای	(CFI)	۰/۹۲	برازش قابل قبول
۸	شاخص متناسب نسبی	(RFI)	۰/۹۳	برازش قابل قبول

مأخذ: (یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۶)، با استفاده از: (Joseph et al. 2014)؛ (کلانتری، ۱۳۸۸، ۱۳۴-۱۲۸)؛ (هومن، ۱۳۸۸، ۲۴۴-۲۳۵)؛ (کریم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۳، ۲۸۸ - ۲۸۷)؛ (قاسمی، ۱۳۸۹، ۱۴۷) و (علی‌بابایی، ۱۳۹۱، ۸۸-۸۵).

نتایج حاصل از خروجی نرم‌افزار گرافیکی لیزرل (شکل ۶) به بررسی مقادیر تی متغیرهای آشکار تحقیق پرداخته می‌شود

با توجه به توضیحات ارائه‌شده در تحلیل داده‌ها در محیط برنامه لیزرل به این نتیجه می‌رسیم که مدل ارائه‌شده، در سطح مطلوب با داده‌های تجربی سازگاری داشته و شاخص‌ها از نیکویی برازش برخوردار می‌باشند. در جدول ۵ با عنایت به

جدول ۵. اولویت تأثیر متغیرها

اولویت	قضایات	مقادیر	متغیر آشکار	کد	متغیر پنهان
*	*	*	انباشت زباله‌ها و عدم جمع‌آوری به موقع آن‌ها	Envi1	زیست محیطی
۱۰	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۵/۷۵	عدم لوله‌کشی آب آشامیدنی سالم	Envi2	
۹	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۶/۷۶	آلودگی هوا به دلیل زمین‌های بایر اطراف واحدهای مسکونی	Envi3	
*	*	*	اعتیاد و توزیع مواد مخدر در این مناطق زیاد است	Soc1	فرهنگی
۱	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۱۸/۹۲	افت و ترک تحصیل دانش آموزان به دلیل فقر اقتصادی و فرهنگی	Soc2	
۳	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۱۵/۴۲	سطح سواد پایین	Soc3	
۵	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۱۳/۳۷	اکثر ساکنان این مناطق در شغل‌های غیررسمی می‌باشند؛	Soc4	
۱۲	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۲/۰۶	اعتیاد	Soc5	
۴	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۱۵/۴۱	تنش‌های اجتماعی و نزاع‌های دسته‌جمعی	Soc6	
۶	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۱۰/۸۰	اشتغال کاذب	Soc7	
۲	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۱۶/۸۴	فقدان مراکز فرهنگی، تفریحی و ... در این مناطق	Soc8	
*	*	*	عدم استحکام بنا و مقاوم ناپذیری در برابر زلزله به دلیل استفاده از مصالح بی‌دوام و کم‌دوام	Skel1	کالبدی
۷	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۱۰/۷۴	فرسودگی بافت بناها	Skel2	
۱۱	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۲/۹۸	وضعیت نامناسب پوشش خیابان‌ها و معابر	Skel3	
۸	تائید (بالاتر از ۱/۹۶)	۸/۱۹	سیمای نامطلوب	Skel4	

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۷

جدول ۶. بررسی ماتریس کواریانس متغیرهای مستقل

اجتماعی	کالبدی	زیست محیطی	مقدار
			۰/۱۲
		زیست محیطی	خطای استاندارد
		مقادیر آماره تی	۳/۳۲
		مقدار	۰/۲۲
		کالبدی	خطای استاندارد
		مقادیر آماره تی	۵/۶۴
		مقدار	۰/۲۳
		اجتماعی	خطای استاندارد
		مقادیر آماره تی	۵/۹۶

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۷

همان‌طور که از جدول ۵ مشهود است متغیر پنهان اجتماعی

به همراه متغیرهای آشکار آن دارای بیشترین تأثیرگذاری هستند. مقادیر آماره تی نشان می‌دهد از بین متغیرها، متغیر ترک تحصیلی دانش آموزان دارای رتبه بالاتری نسبت به بقیه هست که این عامل به دلیل فقر اقتصادی خانواده‌هاست که خود به پیدایش ناخواسته شغل‌های کاذب و همچنین جرائم ذکرشده می‌انجامد. فقدان مراکز تفریحی و سطح سواد پایین در رتبه‌های دوم و سوم قرار دارند که با کمی تأمل دیده می‌شود خود این عوامل دارای رابطه تنگاتنگ و معنی‌داری باهم هستند که در ادامه به آن‌ها پرداخته خواهد شد. پس از اینکه محاسبات معادلاتی بین متغیرهای آشکار انجام شد و رابطه بین متغیرها مشخص گردید در ادامه، تحقیق در جدول ۶ به بررسی ماتریس کواریانس متغیرهای مستقل نیز می‌پردازد.

با توجه به نتایج حاصل در جدول شماره جدول ۶ می‌توان گفت؛ (۱) تخمین‌های مربوط به مسیر «بعد کالبدی» و «بعد زیست محیطی» نشان می‌دهد که مقدار آن برابر ۰/۲۰ با خطای استاندارد ۰/۰۴ در حد بالایی معنی‌دار بوده به طوری که آماره تی آن برابر با ۵/۷۵ است. (۲) تخمین‌های مربوط به مسیر «بعد

مسکن و اشتغال، در زمینه حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز مطرح هستند و این راهبردهای پیامدهای اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و کالبدی برای محلات حاشیه‌نشین در محدوده مورد مطالعه به همراه دارد.

در قسمت دوم تحقیق نیز به بررسی آسیب‌های حاشیه‌نشینی در شهر تبریز با رویکرد آسیب‌های اجتماعی اقدام شد. نتایج تحلیل مسیر حاصل از دیاگرام و خروجی متنی نشان می‌دهد تمام شاخص‌های آشکار تعریف‌شده برای ۳ متغیر «کالبدی»، «اجتماعی» و «زیست‌محیطی» از همبستگی بالایی برخوردارند که نشان‌دهنده نقش قوی و بالای این متغیرها به‌عنوان آسیب‌های حاشیه‌نشینی در منطقه مورد مطالعه از دید جامعه آماری است که در این بین نقش بعد اجتماعی بیشتر از دو بعد دیگر پررنگ جلوه می‌نماید. نکته شایان توجه در بعد اجتماعی مقدار پایین متغیر آشکارشده «اعتیاد» است که جامعه آماری به آن عکس‌العمل نشان داده و از بحث در مورد آن یا امتناع نموده و یا رتبه ضعیفی برای آن قائل شده‌اند. همچنین محاسبات مقادیر اماره تی نشان می‌دهد همه متغیرهای تعریف‌شده به‌عنوان آسیب‌های جدی حاشیه‌نشینی هستند که در این بین متغیر «ترک تحصیل به خاطر فقر اقتصادی» از دید جامعه آماری بزرگ‌ترین آسیب اجتماعی حاصل از حاشیه‌نشینی است. «سطح سواد پایین» در رتبه دوم اهمیت قرار دارد، یعنی سطح پایین سواد یکی دیگر از علل بسیار مهم حاشیه‌نشینی است که از آن به‌عنوان آسیب اجتماعی حاشیه‌نشینی یاد می‌شود. عامل «فقدان مراکز فرهنگی، تفریحی» در این مناطق در رتبه سوم قرار دارد، یعنی بعد از ترک تحصیل و سطح پایین سوم از مهم‌ترین آسیب‌های حاشیه‌نشینی در این مناطق است. با نگاهی به این سه متغیر واضح و مبرهن است که بین این سه متغیر در عالم بیرون یک همبستگی و ارتباط قوی وجود دارد یعنی سطح پایین فقر اقتصادی در پایین بودن سواد مؤثر هست و همچنین نبود مراکز فرهنگی نیز با فقر و سواد پایین ارتباط معناداری دارند. ترکیب این سه «عامل» می‌تواند آسیب‌های جدی دیگری را نیز به

کالبدی» و «بعد اجتماعی» نشان می‌دهد که مقدار آن برابر $0/33$ با خطای استاندارد $0/04$ در حد بالایی معنی‌دار بوده به طوری که آماره تی آن برابر با $9/19$ است. ۳ تخمین‌های مربوط به مسیر «بعد اجتماعی» و «بعد زیست‌محیطی» نشان می‌دهد که مقدار آن برابر $0/23$ با خطای استاندارد $0/04$ در حد بالایی معنی‌دار بوده به طوری که آماره تی آن برابر با $5/96$ است. ۴ این بدان معنی است که همبستگی مثبت بسیار قوی بین این متغیرها وجود دارد؛ یعنی متغیرهای تعریف‌شده از آسیب‌های حاشیه‌نشینی مؤثری که شدت تأثیر هرکدام نیز در مباحث قبلی نشان داده شدند.

نتیجه‌گیری

هدف از تحقیق حاضر مسئله‌یابی و آسیب‌شناسی اجتماعی پدیده حاشیه‌نشینی شهری در شهر تبریز است و نتایج حاصل از نظریه مبانی نشان داد که، به دلیل وجود عوامل مانند رشد جمعیت؛ ضعف مدیریت شهری و منطقه‌ای؛ زلزله؛ ضعف در توانمندی‌سازی افراد حاشیه‌نشین؛ قیمت زیاد زمین و مسکن؛ توجه ناکافی به اقشار کم‌درآمد؛ شرایط سخت اخذ وام بانکی و انواع مهاجرت، شهر با رویدادی به نام حاشیه‌نشینی مطرح شده است که این عوامل دست در دست هم شرایط حاشیه‌نشینی را به وجود آورده و بالطبع آسیب‌های اجتماعی مختلف از دل این جامعه بیرون می‌زند. «وضعیت»، «تحصیلات»، «وضعیت تأهل» و «سطح درآمد» به عنوان مداخله‌گر در آسیب‌های اجتماعی مناطق حاشیه‌نشین شناسایی شدند. در همین راستا، راهبردهای؛ (۱) رویکرد سلبی (کنترلی)؛ (۲) رویکرد ایجابی یا توسعه متوازن؛ (۳) ایجاد زمینه لازم در جهت دسترسی به خدمات فرهنگی و اجتماعی حاشیه‌نشینان؛ (۴) اشتغال آفرینی؛ (۵) توانمندی‌سازی (مانند فراهم کردن کارگاه‌های مهارت‌زندی)؛ (۶) تأمین فضای رسمی قابل زندگی برای اقشار حاشیه‌نشین؛ (۷) حق اقامت و امنیت در سکونت به همراه مسئولیت‌پذیری مدنی؛ و (۸) تقویت بنیان‌های اقتصادی-اجتماعی خانواده با تأکید بر

- وجود آورد که همچنان که از خروجی دیاگرام و نیز جداول مشخص است عوامل «اعتیاد»، «نبود شغل رسمی» و «اشتغال کاذب» دارای ارتباط متقابل و همبستگی کامل با ضریب بالا با این آسیب‌های اجتماعی هستند. در کنار این آسیب‌های اجتماعی، «فرسودگی بافت بناها» (که خود عامل بالقوه در جهت آسیب‌های دیگر در هنگام خطرات بالأخص حوادث غیرمترقبه است) و نیز «سیمای نامطلوب» حاصل از تمام موارد که دست در دست هم می‌دهند از لحاظ «کالبدی» مهم‌ترین آسیب‌هایی هستند که مردم این مناطق با آن روبرو هستند.
- تودارو، مایکل. ۱۳۷۷. "مهاجرت داخلی در کشورهای درحال توسعه". ترجمه مصطفی سرمدی. دفتر بین‌المللی کار. تهران.
- حبیبی، محسن. ۱۳۸۰. "کانون زیستی خودانگیزته، پدیده‌ای نوظهور در مناطق کلان‌شهری". ماهنامه شهرداری‌ها.
- خاک‌پور، براتعلی، مریم بیرانوندزاده، ابراهیم رستم گورانی و کبری سرخ کمال. ۱۳۹۰. "اسکان غیررسمی، ناهنجاری‌های شهری و راهکارهای تعدیل آن نمونه موردی: شهرک توحید بندرعباس". فضای جغرافیایی. دوره ۱۱. شماره ۳۴. صص-۱۸۱-۱۵۶.
- خوب‌آیند، سعید. ۱۳۸۴. "تحلیل فضایی علل شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در شهر اصفهان". پایان‌نامه دکتری. دانشگاه اصفهان.
- روستایی، شهریور، فاطمه زادولی و شاهرخ زادولی خواجه. ۱۳۹۴. "تحلیل فضایی پراکنش فقر اجتماعی در مناطق حاشیه‌نشین نمونه موردی: مناطق حاشیه‌نشین شمال شهر تبریز". فصلنامه برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای. شماره ۱. صص ۹۸-۷۲.

منابع

- ملکی، سعید و داود حاتمی. ۱۳۹۴. "حاشیه‌نشینی و چالش‌های اجتماعی - فرهنگی ناشی از آن با تاکید بر کلانشهرهای ایران". نشریه چشم‌انداز زاگرس. دوره ۷. شماره ۲۴. صص ۱۴۰-۱۱۱.
- نظریان، اصغر، حسن سادین، کاوه زال‌نژاد، مهناز استقامتی و مهدی ولیانی. ۱۳۹۵. "بررسی عوامل اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی". نشریه تحلیل فضایی مخاطرات محیطی. شماره ۳. صص ۱۳۵-۱۱۱.
- ازکیا، مصطفی و حسین ایمانی جاجرمی. ۱۳۹۰. "روش‌های کاربردی تحقیق (کاربرد نظریه بنیانی)". جلد دوم. تهران. انتشارات کیهان.
- اعتماد، گیتی، محمدرضا حائری و فرخ حسامیان. ۱۳۸۸. "شهرنشینی در ایران". نشر آگه، تهران.
- بازرگان هرندی، عباس. ۱۳۸۷. "روش تحقیق آمیخته رویکردی برتر برای مطالعات مدیریت". دانش مدیریت. سال ۲۱. شماره ۸۱. صص ۳۱-۱۹.
- پورآقایی، عبدالله. ۱۳۸۳. "بررسی و تحلیل اسکان غیررسمی در شهر رشت و راهکارهای مناسب برای بهبود روند آن". پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری. دانشگاه یزد.
- پورمحمدی، محمدرضا و رضا جهان‌بین. ۱۳۸۸. "ادامه حیات اسکان غیررسمی و رویکرد توانمندسازی به‌مثابه نوین‌ترین راهبرد مقابله با آن (نمونه موردی شهر تبریز)". فصل‌نامه جغرافیایی چشم‌انداز زاگرس. دوره ۱. شماره ۱.
- پیران، پرویز. ۱۳۸۲. "اجتماعات اسکان غیررسمی در ایران: از دنیای زنده زندگی روزمره تا تحلیل نظری". کارگاه تخصصی اسکان غیررسمی در ایران. دانشگاه شهید بهشتی.
- زنگی‌آبادی، علی، اصغر ضرابی و سعید خوب‌آیند. ۱۳۸۴. "تحلیل علل اقتصادی - اجتماعی حاشیه‌نشینی در شهر اصفهان". مجله علوم انسانی. جلد ۱۸. شماره ۱. دانشگاه اصفهان.
- زنگی‌آبادی، علی و امید مبارکی. ۱۳۹۱. "بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی شهر تبریز و پیامدهای آن". فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی. شماره ۴۵. صص ۸۰-۶۷.
- شکویی، حسین. ۱۳۸۵. دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری. تهران: انتشارات سمت. جلد اول.
- شیخی، محمدتقی. ۱۳۸۰. جامعه‌شناسی شهری. شرکت سهامی انتشار.
- شیخی، محمد. ۱۳۸۲. "سکونتگاه‌های خودرو، گذار از حاشیه‌نشینی به الگوی از سکونت‌گاه پیرامون کلان‌شهرهای ایران". مجموعه مقالات حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی. جلد دوم. تهران. دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی.
- صابری‌فر، رستم. ۱۳۸۸. "بررسی تحلیلی حاشیه‌نشینی در شهر بیرجند: موردی منطقه کارگران". تحقیقات جغرافیایی. دوره ۲۴. شماره ۱.
- صرافی، مظفر. ۱۳۸۰. "بازنگری پدیده اسکان غیررسمی در ایران". هفت شهر. سال سوم. شماره ۸.
- صرافی، مظفر. ۱۳۸۰. "ویژگی‌های حاشیه‌نشینی. هفت شهر". سال سوم. شماره ۸.
- صرافی، مظفر. ۱۳۸۲. "بازنگری ویژگی‌های اسکان خودانگیزته. مجموعه مقالات حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی". جلد اول. تهران. دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی.

- عابدین درکوش، سعید. ۱۳۸۰. درآمدی بر اقتصاد شهری. تهران: مرکز نشر دانشگاهی چاپ سوم.
- علی بابایی، یحیی. ۱۳۹۱. "مطالب درس روش تحقیق کمی پیشرفته". دانشکده علوم اجتماعی. دانشگاه تهران.
- عنابستانی، علی‌اکبر و زهرا عنابستانی. ۱۳۸۹. "راهبردهای کالبدی کنترل حاشیه‌نشینی در شهر سبزوار". فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری. شماره اول. صص ۸۴-۶۵.
- کریم‌زاده، حسین. محمدرضا نیکجو، میرستار صدر موسوی و حسین کوهستانی. ۱۳۹۳. "شناسایی عوامل مؤثر در ایجاد فرصت‌های کارآفرینی در بخش گردشگری نواحی روستایی با استفاده از مدل معادلات ساختاری". جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی دوره ۲۵، شماره ۲ (پیاپی ۵۴). صص ۲۹۰-۲۶۹.
- کلاتری، خلیل. ۱۳۸۸. "مدل‌سازی معادلات ساختاری در تحقیقات اجتماعی-اقتصادی". تهران: فرهنگ صبا.
- محسنین، شهریار و محمدرحیم افیدانی. ۱۳۹۵. "معادلات ساختاری مبتنی بر رویکرد حداقل مربعات جزئی". تهران: موسسه مهربان‌نشر.
- محمدپور، احمد. ۱۳۸۹. "روش در روش؛ درباره ساخت معرفت در علوم انسانی". تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- محمدپور، احمد. ۱۳۸۹. "فرا روش؛ بنیان‌های فلسفی و عملی روش تحقیق ترکیبی در علوم اجتماعی و رفتاری". تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- محمدپور، احمد، رسول صادقی و مهدی رضایی. ۱۳۸۹. "روش‌های تحقیق ترکیبی به‌عنوان سومین جنبش روش‌شناختی: مبانی نظری و اصول عملی". جامعه‌شناسی کاربردی (مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان). دوره ۲۱، شماره ۲ (پیاپی ۳۸).
- نعمت‌اللهی، سیمیندخت. ۱۳۹۴. "تحلیل جامعه‌شناختی ناپایداری توسعه شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهرها (نمونه موردی شهر تبریز)". فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی. شماره ۲۶، صص ۵۱-۳۷.
- نقدی، اسدالله و رسول صادقی. ۱۳۸۵. "حاشیه‌نشینی چالشی فراروی توسعه پایدار شهری با تأکید بر شهر". همدان: فصلنامه رفاه اجتماعی. سال پنجم، شماره ۲۳.
- نقدی، اسدالله و صادق زارع. ۱۳۹۱. "حاشیه‌نشینی به‌مثابه آپاندیسیت شهری (مورد مطالعه: جعفرآباد-کرمانشاه)". فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شماره ۵، صص ۸۱-۶۵.
- هادیزاده بزاز، مریم. ۱۳۸۲. "حاشیه‌نشینی و راهکارهای ساماندهی آن در جهان". مشهد: شهرداری مشهد با همکاری نشر تیهو.
- هزارجریبی، جعفر، نوذر امین صارمی و یوسف وندی، فربرز. ۱۳۸۸. "اثر حاشیه‌نشینی بر وقوع جرائم اجتماعی شهرستان کرمانشاه در سال ۱۳۸۶".
- پژوهش‌های مدیریت انتظامی (مطالعات مدیریت انتظامی). شماره ۱. صص ۸۶-۷۳.
- مبینی دهکردی، علی. ۱۳۹۰. "معرفی طرح‌ها و مدل‌ها در روش تحقیق آمیخته". فصلنامه راهبرد. سال ۲۰، ش ۶۰. صص ۲۳۴-۲۱۷.
- Adel el, M. Sherine, S. Fadwa, k. 2016. "Affordable Housing as a Method for Informal Settlements Sustainable Upgrading". Procedia - Social and Behavioral Sciences. Vol. 223. pp. 126-133.
- Arbakaf, A. 2008. "On the measurement of service sector in urban economy". Roulledge- London.
- Burgess, R. Marisa, C, & Theo, K. 1997. Contemporary Policies for enablement and Participation: A Critical Review in: Borgess. Rod and at al (Eds).
- Chatterjee, M. 2009. "Slum dwellers response to flooding events in the megacities of India". Mitig Adapt Strateg Glob Change. Vol. 15. pp. 337-353.
- Clarke, J. 2008. "Formulizing the Informal" M.A Dissertation, Dal House University.
- Souza, D, 2001 "De-constructing Urban Space in Informal Settlements". the Case of Recife Brazil.
- Flacke, J. Sliuzas, R. 2011. Modeling Informal Settlement Growth in Dar es salaam, Tanzania, FIKRESELASSIE KASSAHUN ABEBE Enschede, The Netherlands, March 2011.
- Hanink, D. 2007. Application of urban economy. Oxford University.
- Jenkins, P. 2001 "Regularizing Informality" Turning the Legitimate into Legal? N-AERUS Workshop, Leuven.
- Kovandzic, T. L. Vieraitis, M., and Yeisle, M. R. 1998. The structural covariates of urban homicide: Reassessing the impact of income inequality and poverty in the post-Reagan era. Criminology 36:569-599.
- Marwa A. Khalifa. 2015. "Evolution of informal settlements upgrading strategies in Egypt: From negligence to participatory development". Ain Shams Engineering Journal. Vol. 6. Issue 4. pp. 1151-1159.
- Melanie, L. 2014. "Constructing ordinary places: Place-making in urban informal settlements in Mexico". Progress in Planning. Vol. 94. pp. 1-53.
- Mwasubi, A. 2003. "Access to Privatized Solid Waste Collection Services by Urban Poor in Dar es Salam. Tanzania" PH.D Thesis, University of Waterloo.
- Potter, R.B. 1985. "Urbanization and Planning in the Third World". London, Croom.
- Purewal, N. K. 2000. "Living in Margins: Social Access to Shelter in Urban South Asian". Alder Shot.
- Stadel, S. 1974. "The Structure of Squatter Settlements in Medellin". Colombia, Area. Institute of British Geographers. 6, 249- 254.
- UN- Habitat. 2003. "The Challenge of Slums" Global Report on Human Settlements". London, Earth Scan.
- Zhu, Y. & Lin, B. 2004. Sustainable Housing and Urban Construction in China. Energy and Buildings. 1287-1297.